

заклопотані собою, весь час жили в чеканні, що таке повториться знову і знову. Жах голоду не пройшов. Люди жили переважно на траві та городині, про хліб намагалися не згадувати. І вже нічого казати про сміх, веселощі та жарти.

Як можна було завдати людям такого горя? Як можна так ставитися владі до своїх людей! Я не можу знайти слів, щоб виразити, чого заслуговують такі керівники! А вони ж лишилися без покарання! Їх не мучить совість, їм байдуже за безвинно загублені мільйони братів-українців. Це вони, керівники вищих ешелонів влади, штучно вчинили такий злочин, і ми, ті, хто лишився живими, проклинаємо їх і будемо проклинати поки живі.

С.І. Дровозюк

Вінницький торгово-економічний інститут

РУЙНУВАННЯ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1932—1933 рр.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

© Дровозюк С.І., 2003

Проаналізовано висвітлення в сучасній літературі впливу голоду 1932—1933 рр. на духовність українського народу, визначаються перспективи дослідження цієї проблеми.

Однією з фундаментальних проблем сучасної історичної науки є процеси, що відбуваються у духовній сфері суспільства на різних етапах його розвитку. Відмовившись від примітивної конструкції “базис-надбудова”, історики вказують на необхідність вироблення засобів пізнання ірраціональної сфери, пов’язують перспективи дослідження історії України з вивченням конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку [26; 4, 23—24]. Визначаючи свої пріоритети у руслі антропологічно орієнтованої соціальної історії, що становить один з провідних напрямів західної історіографії, українська історична думка водночас утверджує себе через осмислення антропологізму як генетичної риси української історіографії [17; 5]. Отже, проблема духовного життя українського народу у її конкретно-історичному вимірі набуває особливої актуальності як з погляду провідних тенденцій світової історичної думки, так і з погляду об’єктивних потреб української історичної науки.

Особливе місце в історії України займають 20—30-ті роки ХХ ст., позначені катастрофічними змінами в духовній сфері українського народу. Зокрема, небачене руйнування моральних засад життя українського народу спричинив голод 1932—1933 рр. Історики слушно зазначають, що у зв’язку із змінами у свідомості, що сталися у 20—30-х роках, дослідження цього періоду набуває основоположного значення при вивченні новітнього періоду історії України [11; 85].

Отже, питання, що розглядається нами у статті, безпосередньо пов’язане з проблемою духовного життя українського народу. Визначення духовних аспектів голоду як важливого питання сучасної історичної науки обґрунтовується кількома обставинами. Насамперед слід наголосити, що більшовицький режим відкрито проголосив одним з найголовніших своїх

завдань докорінну зміну духовної сутності українського селянина, на що й були спрямовані усі репресивні заходи. Українське селянство було оголошене ворожим комуністичній владі саме як носій “приватновласницької” психології та джерело “націоналізму”, тобто тих соціально-психологічних властивостей, що були перешкодою для формування “нової людини”.

Спеціальне дослідження духовних аспектів геноциду 1932—1933 рр. продиктоване також самою природою голодомору, у якому значно більшою мірою, ніж у інших суспільно-історичних явищах, виражена морально-психологічна сторона. Голод означав не тільки фізичну смерть, а й духовні руйнування, неймовірної сили муки та страждання. Слід врахувати і те, що прийняте у міжнародному праві визначення геноциду включає не лише навмисне вбивство народів, а й завдання їм тяжких психічних пошкоджень.

Нарешті, актуальність духовних аспектів голоду-геноциду стає очевидною під час огляду структури та змісту історичних знань про цю трагедію українського народу. Загальна історіографічна ситуація характеризується насамперед невпинним зростанням кількості публікацій, у яких домінують політичні, економічні та демографічні аспекти голоду-геноциду. Складається враження, що за духовними аспектами закріпився статус другорядних. Отже, виникає необхідність усунення зазначеного дисбалансу.

Проблему духовної руїни, спричиненої голодом, на початку 90-х років поставила Л. Коваленко [16; 16—22]. Згодом на відставання у вивченні соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду вказав В. Марочко [22; 51, 57]. За останнє десятиріччя дослідники голодомору чимало зробили для заповнення цієї прогалини, однак конкретно-історична реконструкція духовних руйнувань як цілісного процесу ще не завершена.

Важливою умовою поглибленого дослідження зазначеної проблеми є її історіографічний аналіз. Необхідна своєрідна “інвентаризація” напрацьованого, щоб мати уявлення про повноту історичного знання в усіх його компонентах, визначити інструменти та прийоми реконструкції минулого. Конструктивна функція історіографічного аналізу щодо зазначеної проблеми полягає у тому, щоб забезпечити перехід від модерних методологічних декларацій до конкретно-історичних дослідів.

В активі сучасної науки вже є кілька статей історіографічного змісту. Так, В. Савельєв та Б. Хорошун розглянули деякі напрями зарубіжної історіографії голодомору [27]. В. Калініченко та Є. Яценко з’ясували основні етапи та напрями дослідження голоду 1932—1933 рр. [12]. Однак історіографічний аналіз процесу руйнування духовності українського народу під час голоду ще не здійснений.

Мета цієї статті — з’ясувати історіографічну ситуацію, пов’язану з висвітленням руйнівного впливу голоду 1932—1933 рр. на духовність українського народу, виявити загальні підходи та конкретні дослідницькі засоби, застосовані українськими істориками, визначити перспективи дослідження зазначеної проблеми у контексті антропологізації історичного знання.

Як відомо, пріоритет у висвітленні геноциду 1932—1933 рр. належить історикам та публіцистам української діаспори, які безпосередньо поставили питання про психічні зміни у людей в умовах голоду 1932—1933 рр. Доробок істориків української діаспори з цього питання заслуговує окремого розгляду. У зв’язку з обмеженим обсягом статті, розглянемо

лише ті публікації останніх років, які тією чи іншою мірою висвітлюють руйнування духовності українського народу під час голоду 1932—1933 рр.

Для розуміння причин та наслідків голоду набуває актуальності питання про духовний стан українського народу напередодні масового геноциду. Зокрема, йдеться про духовні основи опору тоталітарному режимові. З яким рівнем духовності прийшов український народ до цієї трагічної межі? Чому не було опору, адекватного загрози масового вбивства голодом? Ці запитання ставлять перед собою історики. Адже українське селянство виступило зі зброєю проти політики воєнного комунізму. “Опору не відбулося тому, — зазначив В. Марочко, — що селян штучно поділили на бідняків, середняків і куркулів, зіткнувши між собою на “класовому фронті”” [3; 138]. Аналізуючи співвідношення сил влади і українського селянства на той час, Л. Коваленко писала: “Селянство було обезглавлене злочинною кампанією “розкуркулювання” і терору, яка забрала його здорове осердя, його мозок і силу. Позбавлене землі і худоби, обернене на безправних рабів, підступно розколоте на “активістів” і “ворогів народу”, на “колгоспників” і класово ворожих їм “індусів”, паралізоване страхом, селянство було приречене у цьому двобої з тоталітарним режимом сталінщини” [29; 81]. Хоча, на думку П. Ящука, на початку 30-х років “український селянин ще був носієм здорової християнської ментальності українського народу, котрої не встиг сплюндрувати голодомор 1921—1924 рр.” [39; 39].

Є підстави вважати, що однією з передумов масового вбивства голодом у 1932—1933 рр. було духовне покріпачення українського селянина. Йдеться про знищення природної духовної сутності селянина, його волі та здатності до опору. Погоджуючись з В. Марочком у тому, що “... духовне покріпачення селян почалося відразу після жовтневого перевороту 1917 р.” [3; 105], додамо, що духовна руйнація здійснювалася ще й до того російським царизмом. Гадаємо, мала рацію Г. Капустян, яка наголосила, що голод-геноцид 1933-го тісно пов’язаний з системою репресивних заходів російського самодержавства, а згодом і радянського тоталітарного суспільства, спрямованого на знищення українського народу [14; 4].

В історіографії утверджується думка, що голод був засобом “виховання” та формування “нової людини”. Свого часу на “виховну” функцію голоду звернув увагу С. Горошко [6], а С. Кульчицький підкреслив, що “культурно-виховна” функція терору голодом простежується дуже чітко. “Спрямована на селян пропаганда тривалий час, починаючи з 1933 року, — писав автор, — обґрунтовувала одне: від голоду може врятувати тільки сумлінна праця в громадському господарстві” [20].

У комплексі питань, пов’язаних з голодом, особливе місце займає національний аспект. У ньому простежується дві сторони: голод і національно-культурне життя та взаємозв’язок голоду і національної свідомості селянства. З цього питання в кінці 80-х — на початку 90-х років у поглядах дослідників голодомору були певні розбіжності. Нині українські історики майже однастайні у тому, що голод мав всі ознаки геноциду. У зв’язку з цим заслуговують на увагу міркування В. Мороза щодо взаємозв’язку між голодом та українізацією. На його думку, під час українізації з’ясувалося, що село є не лише консерватором національних традицій, а й могутнім каталізатором українізації в місті, тому штучний голод був запланований і спрямований проти села як основного ресурсу для зросту національної стихії. Отже, робить висновок автор, селянський і національний аспекти трагедії

були зв'язані у тісний вузол [23; 3—5]. Розглядаючи голод у контексті українізації, В. Даниленко та П. Бондарчук дійшли важливого висновку, що коріння голоду слід шукати не лише в примусовій колективізації та розкуркулєнні, а також в намаганні центрального партійного керівництва повести рішучий наступ проти національно-культурного розвитку. На думку авторів, удар по селянству був лише однією із складових політики наступу на український національний рух. Оскільки селянство могло бути національною силою у тісному зв'язку з національною інтелігенцією, то удар по селянству повинен був відбуватися одночасно із ударом по інтелігенції. Отже, міркують далі автори, голод став для українських селян карою за те, що вони були опорою національно-визвольного руху [8; 56—58, 61].

Руйнування духовності українського народу здійснювалося також через убивство голодом та деморалізацію сільської інтелігенції, яка була органічно пов'язана з селянством і виконувала важливу функцію носія культури та моралі. Становище сільської інтелігенції в умовах голоду розглянув Г.В. Касьянов, який зробив висновок, що учителі були поставлені голодом у такі умови, що вони перестали бути еталоном моральності. Про це свідчать наведені дослідником факти участі частини учителів у каральних акціях, “викритті класово ворожих елементів” [15; 93—94].

Одне з актуальних питань сучасної історіографії — голод і національна свідомість. Роздуми С. Денисенко, яка на прикладі української сім'ї показала руйнівний вплив голодомору на національну свідомість [9], не тільки хвилюють, а й спонукають до глибоких джерелознавчих студій. Тому заслуговують підтримки спроби істориків на основі аналізу документів дати відповідь на запитання, як вплинув голод на динаміку національної свідомості, її конкретні вияви. Так, Л. Гриневич проаналізувала настрої особового складу Української військової округи (УВО) і дійшла висновку, що особливістю “антирадянських проявів” було тісне переплетення соціальних і національних мотивів [7; 195].

Основа духовності українського селянства становила його традиційна культура. Проблема “народна культура і голод-геноцид” має два аспекти: відображення голоду у народно-поетичній творчості та руйнівний вплив геноциду на традиційну народну культуру. Першому аспектові присвячені публікації Д. Білоуса, І. Бугаєвича, В. Дубравіна, П. Охріменка, В. Пахаренка [2].

Цікаві спостереження щодо відображення голодомору у народній пам'яті зробив С.І. Шевчук. Він виявив такі форми функціонування фольклору, як голосіння за померлими від голоду, закляття та прокляття, адресовані Сталіну та його прибічникам тощо [33]. Спеціальне дослідження, присвячене відображенню трагедії голодомору 1932—1933 рр. у фольклорі, здійснила Т.І. Конончук. Розглядаючи фольклор періоду голодомору як художню трансформацію історичної правди, дослідниця зробила висновок, що в умовах тоталітарної системи народнопоетичне слово з усною формою побутування залишалося одним з небагатьох засобів протесту і таким чином виконувало функцію захисту нації [19; 154].

Другий аспект досліджений дещо менше. Цілком очевидно, що з початком масового голоду функціонування української народної культури припинилося — адже вимирали самі носії цієї культури. Голодні та знесилені селяни втратили фізичну здатність та духовну потребу виконувати традиційні обряди, що наповнювали селянське життя. Руйнування

одного з таких обрядів — обряду поховання, описала на основі спогадів очевидців О. Веселова [4; 442].

Руйнування традиційної народної культури в умовах голоду ще не стало предметом історичного дослідження. На нашу думку, необхідно простежити вплив геноциду на свята, обряди, пісенну творчість українського народу, вишивання, писанкарство, різьб'ярство, гончарство, народну архітектуру тощо. Інформацію про стан народної культури в умовах голоду містять спогади. Отже, необхідно здійснити ретельний аналіз цього джерела саме з такого погляду.

Голод-геноцид справив руйнівний вплив на всі сторони духовного життя. Особливо згубні і довготривалі наслідки він має у сфері суспільно-політичної свідомості українського народу. Багаторічні дослідження дали підставу В. Марочку зробити висновок, що терор голодом виховував сліпе поклоніння владі, “законопослушність” і соціальну терпимість [3; 137]. Глибокі зрушення сталися у емоційній сфері. Дослідники зафіксували широкий спектр почуттів, що виникли на ґрунті голоду. Так, Є.П. Шаталіна та В.І. Марочко виявили та опублікували листи селян, у яких відбилися пасивність, страх, пригніченість [31; 106]. Є. Шаталіна, аналізуючи листи та спогади очевидців, виявила поширення серед селянства атмосфери нервозності, занепокоєності, морально-психологічної пригніченості. Маніпулювання свідомістю породжувало у селянському середовищі вагання, сумніви, невизначеність. Внаслідок голоду, як пише авторка, морально-психологічна деградація селянства дійшла до своєї крайньої точки відліку, коли вже не спрацьовували будь-які загальнолюдські норми співжиття [30; 166, 171, 173]. Однак, як впливає з міркувань М.М. Шитюка та В.П. Шкварця, реакція на загрозу голодної смерті не була однотипною: в одних людей страх паралізував силу волі, породжував безнадійний фаталізм, інші ж всупереч усьому боролися за виживання [32; 31].

Жахливого удару зазнала народна етика та мораль, що є важливим елементом духовного життя. Руйнувалися традиційні моральні якості, натомість утверджувалися байдужість та жорстокість. За таких умов, на думку В. Марочка, набули зворотного смислу одвічні цінності народу: “біле стало чорним, честь і гідність пороком, донос на ближнього — патріотичним вчинком” [22; 3]. Як писала Л. Коваленко, “подвійна мораль пронизувала існування...”, а “мораль сільського люмпена цілком гармоніювала з духом “твердої лінії” [16; 21, 22]. Падіння моралі, зокрема, трудової, відзначила у дисертаційному дослідженні Є. Яценко [38; 5]. Руйнівну “ланцюгову реакцію” аморальності описали П.Я. Слободянюк та Ю.В. Телячий.: “голод спричинив масові крадіжки, що породжувало соціальну конфронтацію, міжсімейну та міжродову ненависть, ворожість, і,нарешті, самосуди. Автори наголосили, що голод призвів до небаченої деградації національних, духовних і релігійних цінностей та утвердження політичної покірності, соціальної апатії, байдужості, лицемірства, відступництва, які повною мірою проявилися у 1937 р.” [28; 6].

Релігійно-церковне життя в умовах голоду-геноциду — ще один важливий аспект зазначеної проблеми. Р. Подкур виявив та проаналізував документи ДПУ, що свідчать про різке зростання релігійності в умовах загрози масового голоду. Цікаво, що за повідомленнями аналітиків ДПУ, церкви почали відвідувати колгоспники, члени комун, комсомольці [24; 32].

Основа духовного життя народу — його мова. Більшовицький режим у своїх політичних технологіях активно використовував мовні засоби для покріпачення українського народу. Один з відомих прийомів — підміна понять. Проблему про вплив “слів-чужинців” на духовний світ українського селянина висунула Л. Коваленко [16 ;16]. Гадаємо, мовний аспект геноциду мав би стати предметом спільних дослідницьких зусиль істориків, мовознавців та психологів.

Створенню умов, коли селяни вбивали і катували один одного у боротьбі за виживання, сприяло також здійснене більшовиками деформування правосвідомості народу. Відомо, що суспільство не може функціонувати без соціальних норм, що регулюють суспільні відносини. Влада свідомо створила умови, за яких ці норми втратили будь-яке значення. Про масове руйнування правосвідомості свідчать самосуди. В. Марочко розкрив жахливу картину самосудів, навіть факти катувань і тортур, що породжували відповідну морально-психологічну атмосферу [22; 38, 46—47]. Розглядаючи це питання, І. Шульга зауважив, що люди в тих умовах втрачали милосердя, “карали, калічили, на смерть забивали “зłodіїв” [34; 152—153].

Окреме питання — про духовний світ організаторів голоду та безпосередніх виконавців цієї акції, особливо сільських активістів. Помітним історіографічним фактом у контексті цього є книга “Командири великого голоду”, що вийшла минулого року за редакцією В. Васильєва та Ю. Шаповала. Вона містить нові архівні документи, що проливають світло на особисту роль Сталіна, Молотова та Кагановича у трагедії українського народу [18]. Значно менше ми знаємо про мотиви дій сільських активістів, які брали безпосередню участь у вбивстві голодом. Така ситуація пояснюється, традиціями нашої історіографії, яка не помічала “маленьких” людей. Сільські “активісти” заслуговують на увагу не лише тому, що були реальними діячами історії, а насамперед як носії певної ідеології, представники того психотипу, на якому тримаються тоталітарні режими. Історики іноді пояснюють нелюдську поведінку “активістів” тим, що вони були неграмотними. Однак, гадаємо, проблема цим не вичерпується. Принаймні, теза про пряму залежність антигуманної поведінки тільки від рівня освіти є непереконливою. Щоб ще глибше зрозуміти, як твориться історія, необхідно ретельно дослідити структуру психіки “активіста”, який виривав останню крихту з дитячого рота. Ми переконані, що активіст-комнезамівець як соціальний тип, його біографія, мотиви поведінки повинні стати предметом спеціального соціально-психологічного дослідження. Цей сюжет важливий ще й тому, що дає можливість історикам реалізувати свій потенціал на рівні мікро-історії.

Останнім часом помітно активізувалося дослідження ментальності українського селянства. Використання цього загальноприйнятого у світовій історіографії поняття дасть можливість значно поглибити дослідження духовних аспектів голоду. У зв'язку з цим заслугове на увагу спроба Г. Капустян розглянути вплив голоду на селянську ментальність. Цей вплив авторка простежила, зокрема, на основі аналізу усної народної творчості. Як одну з найхарактерніших рис селянської ментальності того часу вона виділяє страх, що “змушував доносити”, втручався у життя і душі людей, всмоктувався у кров, породжував моральну податливість, здатну перерости у моральну нерозбірливість [13; 183].

Очевидно, найскладнішим для соціально-психологічного аналізу є канібалізм, що набув поширення в умовах геноциду. В. Маняк охарактеризував цей стан як отупіння, здичавіння, втрату людської подоби, потворну аномалію. Він слушно зауважив, що для з'ясування природи цього явища важливе значення мають спогади фахівців: лікарів, вчителів, психологів [29; 556]. Власний погляд на канібалізм як "...межу між людиною і нелюдом, між людиною і звіром..." висловив Б. Хандрос. На його думку, у час соціальних потрясінь, стихійних катастроф, масового психозу суспільство "...деформується настільки, що людина у своєму падінні може опуститися до рівня звіра..." [36; 117].

Деякі продуктивні підходи до проблем історії 20—30-х років запропонував С. Білокінь. Зокрема, його пропозиція розглянути євгенічний аспект проблеми та питання соціальних мутацій в умовах панування більшовицького режиму [1] значно розширюють можливості історичного аналізу.

Загалом українські історики та публіцисти, навіть не застосовуючи спеціальних психологічних методів дослідження, виявили і описали явища та стани, що характеризуються ними як ненависть, злоба, жорстокість, байдужість, дратівливість, агресивність, підвищене збудження, депресія, смуток, втрата родинних почуттів, покірність, тривога, розлюченість, крайній відчай, божевілля, заздрість, пригніченість тощо. При цьому серед емоційних реакцій на голод історики чи не найчастіше фіксують страх.

Історіографічний огляд дає підстави зробити висновок, що в останні роки посилюється інтерес до соціально-психологічних аспектів голоду. Про це свідчать, зокрема, матеріали міжнародних науково-теоретичних конференцій "Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків" (Київ, листопад 1998 р.) [5] та "Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка" (Київ, листопад 2000 р.) [25].

Отже, дослідження змін, що сталися у духовній сфері народу під впливом голоду, є важливим завданням історичної науки. Як слушно зауважив С.В.Кульчицький, питання морально-психологічних наслідків голоду заслуговує дослідження в монографічному аспекті [21; 43].

На нашу думку, предметом наукового аналізу можуть стати окремі соціально-психологічні явища. Серед них — страх, що постійно супроводжував український народ у добу тоталітаризму. Як одне з першочергових завдань слід розглядати спеціальний джерелознавчий аналіз спогадів про голод. Джеймс Е. Мейс ще у 1993 р. зауважив, що усні розповіді є найціннішим джерелом для оцінки духовної шкоди, завданої українському народові [10; 154]. Спогади про голод оцінюються як унікальний матеріал для історико-антропологічних досліджень. Аналіз усього масиву цих спогадів дасть можливість заглибитися у духовний стан народу, виявити та класифікувати усе розмаїття елементів духовного життя, його динаміку та особливості на кожному етапі геноциду. Для адекватного відтворення духовної руйнації необхідно активніше використати інструментарій соціально-психологічної науки, зокрема, контент-аналіз. У зв'язку з цим особливої ваги набувають заклики французького історика Л. Февра об'єднати зусилля психологів та істориків для дослідження духовного життя людей у минулому [35; 37, 97, 109, 123].

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999;
- Білокінь С. Масовий терор і голодомори як втілення протиевгенічної політики більшовиків // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада. 1998 р.: Матеріали. — К.—Нью-Йорк, 2000. — С. 63—83.
2. Білоус Д. Голодомор і колективізація в Україні та їх відображення в народній творчості // Найбільший злочин імперії: Матер. Наук.-практ. конф. “Слобожанщина. Голодомор 1932—1933 років”. — К., 1993. — С. 72—75;
- Бугаєвич І.В. Кобзарська дума про голод // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 4;
- Дубравін В. Народна пам'ять про голодомор // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 5—6. — С. 35—37;
- Охріменко П. “Дума про голод” кобзаря зі Слобожанщини Єгора Мовчана // Найбільший злочин імперії. — С. 68—71;
- Пахаренко В. Слово, що здолало смерть: Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 6.
3. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. — К., 2000.
4. Веселова О. Увічювання загиблих від голодного мору // Голод-геноцид 1933 року в Україні. — 432—457.
5. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. — К.—Нью-Йорк, 2000.
6. Горошко С. Найбільша втрата: кілька поглядів на важку проблему // Літературна Україна. — 1990.-22 листопада.
7. Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932—1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні. — С. 191—217.
8. Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932—1933 рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні. — С.51—63.
9. Денисенко С. Голодомор-33 і національна свідомість українців (роздуми очевидця) // Українське слово.-1994. — 7 липня.
10. Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року // Сучасність. — 1993. — № 4.
11. Єфіменко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920—1930-х років: до проблеми методології історичних досліджень // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 8. — С. 83—100.
12. Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932—1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні. — С. 15—26.
13. Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні. — С. 179—190.
14. Капустян Г.Т. Голодомор 1932—1933 рр.: причини та наслідки // Голодомор 1932—1933 років на Кременчуччині: Матер. наук. конф. — Кременчук: Криниця, 1993.
15. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 93—94.
16. Коваленко Л. Духовна руїна // 33-й: Голод: Народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 15—24.
17. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок ХХ століття). — К.: Генеза, 2000.
18. Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2001.
19. Конончук Т.І. Трагедія голоду 1932—1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди: Дис.

... канд. філолог. наук. — К., 1996. 20. Кульчицький С. Геноцид? Геноцид! // *Демократична Україна*. — 1993. — 10 червня. 21. Кульчицький С.В. Найчорніша сторінка в історії України // *Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик*. — Одеса; Львів: Вид-во М.П. Коць, 2001. 22. Марочко В.І. 1932—1933. Голодомор в Україні: Причини і наслідки: Конспект лекцій. — К., 1994. 23. Мороз В. Голод 1933-го року й українізація: паралелі і взаємозалежності // *Державність*. — 1993. — № 2. 24. Подкур Р. Документи державного політичного управління як джерело вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // *Голод 1932—1933, 1946-1947: Вінницька область: Документи і матеріали*. — Вінниця, 1998. 25. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний. — К., 2003. 26. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Український історичний журнал*. — 2000. — № 2. 27. Савельєв В., Хорошун Б. Велика народна трагедія: Голодомор 1932—1933 років в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу // *Політика і час*. — 1993. — № 8. 28. Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В. “Чорна дошка” України (Події 1930-х років). — Хмельницький, 2001. 29. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал. — К., 1991. 30. Шаталіна Є. Голодомор: Соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти // *Голод-геноцид 1933 року в Україні*. — С. 159—178. 31. Шаталіна Є.П., Марочко В.І. Голод на Україні (1931—1933 рр.) // *Український історичний журнал*. — 1990. — № 1. 32. Шитюк М.М., Шкварець В.П. Колективізація і голод на Миколаївщині: походження і наслідки // *Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929—1933): Документи і матеріали*. — Миколаїв: Тетра, 2000. — С. 7—38. 33. Шевчук С.І. Відображення голодомору у народній пам’яті (за фольклорно-етнографічними пом’ятками України) // *Культура України: проблеми, перспективи. Збірник наукових досліджень колективу авторів Рівненського державного інституту культури*. — Рівне: РДІК, 1992. — С. 65—75. 34. Шульга І.Г. Людомор на Поділлі. — К., 1993. 35. Февр Л. Бои за историю: Суд совести истории и историка. — М., 1991. 36. Хандрос Б. Смертні листи: Документальна повість. — К., 1993. 37. Хубова Д.Н. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932—1933 годов в устных свидетельствах // *Голод 1932—1933 годов: Сб. статей*. — М., 1995. — С. 65—88. 38. Яценко Є.Ю. Голодомор 1932—1933 років на Харківщині: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — Харків, 1999. 39. Яцук П. П’ятикутна зірка для катастрофи // *Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша*. — К.—Нью-Йорк. — 1999.